

Богдана Сипко

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО МУСУЛЬМАНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ (1995-2007 РР.)

Стаття присвячена аналізу освітньої політики П'ятої Республіки щодо мусульманської спільноти в роки президентства Жака Ширака. Розглядаються основні інтеграційні акти й заходи в освіті, висвітлюються основні здобутки та невдачі цієї політики та характеризується реакція ісламської умми Франції на урядові ініціативи.

Ключові слова: Французька Республіка, Жак Ширак, мусульманська спільнота, ісламська умма, освітня політика, інтеграція, асиміляція.

Статья посвящается образовательной политике Пятой Республики в отношении исламского сообщества в годы президентства Жака Ширака. Рассматриваются основные интеграционные акты и мероприятия в образовании, показываются достижения и неудачи этой политики, а также отображена реакция мусульманского сообщества на правительственные инициативы.

Ключевые слова: Французская Республика, Жак Ширак, исламское сообщество (умма), образование, интеграция, асимилиация.

The article is dedicated to the analysis of educational policy of Fifth Republic towards Muslim community during the presidency of Jacques Chirac. The main emphasis is on examination of integration's acts in education and ways of their implementation, described main achievements and failures of this policy, characterized reaction of French Muslims towards government policy.

Key words: French Republic, Jacques Chirac, Muslim community, educational policy, integration, assimilation.

У роки президентства Жака Ширака мусульманська спільнота Франції стала об'єктом прицільної уваги політикуму, засобів масової інформації та світової громадськості. Такий стан справ був зумовлений, як внутрішніми (теракти 1995 р. у Парижі, публічна демонстрація зневаги до державних символів у 2001-2002 рр., президентська кампанія 2002 р., прийняття Закону від 15 березня 2004 р. про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах, масові бешкети та заворушення у передмістях у 2005 та 2007 рр.), так і зовнішніми причинами (теракти 11 вересня 2001 р., початок війни в Іраку 2003 р., події 11 березня 2004 р. у Мадриді та арабо-ізраїльське протистояння на Близькому Сході у 2005-2006 рр.).

З об'єктивних причин невідома точна кількість французьких мусульман через заборону від 1872 р. вносити в анкети переписів населення питання про віросповідання. Цифра 5 млн (станом на 2003 р.), яку наводить у роботі "Іслам у сучасній світовій політиці" Соломія Зінько [3, с. 221], є відображенням поширеного у політичному та медійному дискурсах твердження, яке, однак, немає жодного наукового і статистичного підтвердження. Більш вірогідними, але також не дуже точними, є цифри, наведені французьким демографом Мішель Трібаля. Дослідниця на основі даних загальнонаціонального перепису населення 1999 р. вирахувала кількість "ймовірних мусульман". Додавши показники усіх осіб, що іммігрували з мусульманських країн, їх дітей, внуків та правнуків, М. Трібаля отримала цифру 3,65 млн. Врахувавши новонавернених мусульман з числа корінних французів, М. Трібаля відстоює думку про 4 млн мусульман у Республіці на зламі ХХ-ХХІ ст. [26, р. 27-30]. Натомість маємо чіткі дані про вікову структуру цієї категорії населення (станом на 1999 р.): молодші 18 років – 1,301 млн, 18-39 років – 1,352 млн, 40-59 років – 718 тис., старші 60 років – 279 тис. [26, р. 28]. Таким чином, французькі мусульмани у 1995-2007 рр., це здебільшого молоді люди (8,85% французької молоді). Відповідно, закономірно, що освітня політика виступала пріоритетним напрямком в інтеграційних заходах адміністрації Жака Ширака щодо мусульманської спільноти. У 2004 р. світова громадськість стала свідком гострої дискусії, що розгорілася навколо прийняття у Франції Закону від 15 березня 2004 р. про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах. Вищеназваний законодавчий акт зазвичай трактують відірвано від загального

контексту інтеграційних заходів в освітній галузі, а тому актуальним є дослідження освітньої політики, як інструменту інтеграції мусульман у французьке суспільство у 1995-2007 рр, коли проблема інтеграції ісламської умми (громади) стала предметом обговорення спеціально створених комісій та урядових комітетів, до яких залучали і представників французьких мусульман.

В українській історіографії ця проблематика ще не знайшла належного висвітлення [4], хоча загалом освітня політика П'ятої Республіки досліджена досить добре. Натомість російські дослідники вже зверталися до суміжних тем, зокрема треба відзначити ґрунтовні роботи Ігоря Понкіна [5;6] та Юрія Рубінського [7; 8]. Закономірно, що найбільше освітньою політикою Республіки щодо мусульман цікавилися французькі дослідники. Одну з найкращих синтетичних праць, присвячених ісламу в Франції, написала французька дослідниця Соня Тебак [25]. Окремий розділ її монографії присвячений аналізу рівня освіченості французьких мусульман на зламі ХХ-ХХІ ст. [25, р. 28-38]. Дещо менше дослідницю цікавили власне урядові ініціативи у сфері освіти. Цінною у контексті нашого дослідження є робота Фрадеріка Лени та Махреза Окби, в якій розглядається шкільна успішність та працевлаштування молоді іммігрантського походження у Франції наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. [19].

Метою цієї статті є проаналізувати інтеграційні акти й заходи в освіті та шляхи їх впровадження, висвітлити основні здобутки та невдачі освітньої політики П'ятої Республіки щодо мусульманської спільноти в роки президентства Жака Ширака та охарактеризувати реакцію ісламської умми Франції на урядові ініціативи. Джерела, використані при написанні статті, можна поділити на кілька груп: звіти спеціальних комісій, що працювали над виробленням стратегії інтеграції мусульман у французьке суспільство [10; 11; 16; 18; 20; 21; 22], нормативно-правові акти [14; 15; 23], матеріали інтерв'ю [2; 17], преса [11] та публіцистика [24]. Було опрацьовано звіти Вищої Ради з питань Інтеграції (Haut Conseil à l'Intégration, далі – НСІ), Комісії уповноваженого з прав людини (голова – Бернар Стазі), інспектора шкіл Ханіфи Шерифі, яка перевіряла виконання Закону від 15 березня 2004 р., матеріали круглих столів, присвячених проблемам інтеграції підлітків зі складних кварталів та жінок-іммігранток. Авторка проаналізувала Закон від 15 березня 2004 р, циркуляри міністерства освіти

та Французької Ради Ісламу. Було осмислено та інтерпретовано матеріали інтерв'ю із муфтієм Марселя у 1995-2006 рр. Сохейбом Беншейхом. У 2008 р. в ході наукового дослідження авторка взяла інтерв'ю у Язіда Дамані, алжирця другого покоління, який проживав у м. Лілль. Також було використано матеріали газети "L'Express". Для кращого розуміння сприйняття Закону від 15 березня 2004 р. ісламською радикальною молоддю було опрацьовано памфлет британського студента пакистанського походження Мукула Саксени та звіт французької громадської організації Рада проти ісламофобії.

Середня освіта у Французькій Республіці є обов'язковою, безкоштовною та світською. Держава не толерує створення приватних релігійних навчальних закладів. Винятком є лише Ельзас та Мозель, де офіційно визнано 4 культу (католицизм, реформаторство, лютеранство та іудаїзм), і в державних школах проводиться конфесійне релігійне навчання [1, с. 171]. Республіканська система освіти є одним із засобів формування світського світогляду французьких громадян.

Учні-мусульмани мали "особливі вимоги", які доводилося розглядати французьким освітянам. Частина вимог, наприклад про введення їжі "халял" (м'ясо лише ритуально вбитих тварин) у шкільних їдальнях, перетворення п'ятниці у вихідний день, заперечення спільного навчання осіб протилежних статей та невідвідування певних предметів (біологія, філософія, фізичне виховання) не підлягала обговоренню, оскільки суперечила основоположному принципу рівності усіх громадян Франції. Від 10 березня 1995 р. викладачі на уроках фізичного виховання могли вимагати в учениць зняти хіджаб, щоб переконатися, що дівчинка добре себе почуває. Цей указ спричинив систематичні пропуски уроків фізкультури мусульманками, а тому 27 листопада 1996 р. було заборонено пропускати ці уроки через релігійні переконання [16, р. 58].

У 1973 р. внаслідок підписання двосторонньої угоди з Португалією, з'явилися перші ELCO (Etude langue et culture d'origine – викладання рідних мов та культур дітям іммігрантів, яке здійснювалося вчителями-іноземцями). Впродовж наступних років аналогічні угоди було укладено з іншими країнами, які постачали Франції трудових мігрантів. Послуги ELCO надавалися за бажанням батьків і мали дозволити дітям мігрантів у майбутньому легше повернутися на батьківщину. У 1990-их рр. алжирські ELCO поча-

ли занепадати, туніські та турецькі залишилися на рівні, а от кількість учнів-марокканців потроїлася (10427 у 1984-1985 рр. проти 32379 у 1994-1995 рр.).

У 1995 р. Вища Рада з питань Інтеграції, створена в 1989 р., звернула увагу на те, що функціонування ELSO було неоднозначним [21, р. 24-83]. Позитивним було те, що діти мали змогу вивчати рідну мову та поглиблювати свої знання про історію та культуру Вітчизни їх батьків. Однак, при цьому були й негативи. Окрім того, що ELSO гальмувало культурну інтеграцію (викладачі часто самі не знали не лише законів, а й французької мови), воно сприяло комунотаризму (діти відвідували окремі від своїх однокласників заняття). Запропонований підхід був неефективним також через те, що реалізовувався у позаурочний час, коли дитина вже втомлена, часто в непридатних для навчання приміщеннях та за нецікавими методиками, насамперед – заучування напам'ять матеріалу без його інтерпретації. Ще одним суттєвим недоліком такої системи освіти була відсутність підсумкових екзаменів та визначеного Францією диплому.

Після консультацій з Мохамедом Акруном (заслужений викладач Паризького університету), Далілем Бубакером (ректор Великої Паризької мечеті) та Жіль Кепел (відома дослідниця проблем ісламу та передмість), НСІ висунула у 1995 р. проєкт вдосконалення освітньої системи Франції. Рідні мови для дітей іммігрантів мали викладатися вчителями, які би добре володіли французькою мовою та поділяли республіканські цінності, а курси мали стати доступними для всіх учнів, незалежно від їх етнічного походження. Викладання цих мов мало бути інтегроване у французьку систему освіти та давати диплом і можливість успішного складання іспитів з цих предметів [21, р. 85-86]. Але ці рекомендації не набули сили закону.

Схожою була доля й інших рекомендацій Вищої Ради з питань Інтеграції. Зокрема, у 2000 р. НСІ рекомендувала в шкільних їдальнях пропонувати заміники свинини, які були б не менш калорійними. Проблему із невідвідуванням навчальних закладів у великі релігійні свята пропонувалося вирішити шляхом отримання учнями-мусульманами попереднього дозволу на неявку від дирекції освітньої установи, яка б користувалася релігійним календарем із відзначеними найбільшими святами усіх конфесій [22, р. 74]. Міністерство освіти циркуляром від 18 травня 2004 р. заборонило

призначати екзамени на великі релігійні свята основних конфесій [14], що свідчить про втілення рекомендацій НСІ в життя. Однак у 2004–2005 н.р. траплялися випадки порушення розпорядження Міністерства освіти, на що звернула увагу спеціальний інспектор Ханіфа Шерифі [13, р. 38].

На початку ХХІ ст. у Франції обговорювалася можливість змін у підході до викладання історії релігій, у тому числі й ісламу, у школах. У лютому 2002 р. Режи Дебре (до 1992 р. член Державної ради, політик лівого спрямування, у 1999-2006 рр. професор соціології Ліонського університету) за вказівкою міністра освіти Жака Ланга підготував доповідь на тему: "Викладання у світській школі предметів, дотичних до релігії", в якій було проаналізовано можливості оптимізації співвідношення світського характеру та культуровідповідності у державних школах Франції [6, с. 323-324]. Суть рекомендацій полягала у необхідності віднайдення "золотої середини" між доктриною світськості та наданням учням у належному обсязі достовірних відомостей про світові релігії. Це непросте завдання покладалося насамперед на вчителів середніх шкіл.

Але для забезпечення уроків, присвячених ісламській цивілізації не було відповідних кадрів. Ще у 2000 р. Вища Рада з питань інтеграції відзначала, що лише 3 інституції дають належну освіту. Це – відкритий у 1994 р. інститут підготовки імамів при Великій мечеті Парижу; створений у 1992 р. під егідою Об'єднання ісламських організацій Франції (Union des Organisations Islamiques de France, далі – UOIF, створене у 1983 р.) Європейський інститут гуманітарних наук Сен-Леже де Фужере у Ньєврі та Інститут Ісламських студій в Парижі, який пропонував вечірні курси [22, р. 70]. Три вищезгадані установи мали статус культурних, а не освітніх асоціацій за Законом Про права асоціацій від 1901 р. Тому НСІ у 2000 р. запропонувала створити у Страсбурзі освітній центр мусульманської теології. Врахувавши рекомендації НСІ та Режи Дебре, 26 червня 2002 р. новий міністр освіти Люк Феррі підписав постанову про створення Європейського інституту вивчення релігій, де мало бути й ісламське відділення [6, с. 324]. Циркуляр Міністерства освіти від 6 березня 2006 р. регламентував діяльність Європейського інституту вивчення релігій. Основним завданням цієї інституції, яка фінансується державою, є підготовка кадрів для викладання релігієзнавства у школах [9]. Діяльність Європейського інституту вивчення релігій полягала в організації курсів, семі-

нарів та публікації довідкової і науково-популярної літератури з релігієзнавства.

Ухвалення Закону від 15 березня 2004 р. про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах безумовно було найрадикальнішим заходом у сфері освіти в роки президентства Жака Ширака. Дискусії про необхідність заборони у французьких школах помітних релігійних атрибутів, а особливо хіджабу, у 2003-2004 рр. не були безпрецедентними, оскільки у 1989 та 1994 роках питання ісламських хусток у середніх навчальних закладах вже обговорювалося на державному рівні. 27 травня 2003 р. президент Національної Асамблеї Жан-Луї Дебре (представник правлячої партії) створив групу з інформування про поширення релігійних атрибутів у школах. 4 грудня 2003 р. група прийняла рішення про необхідність заборони помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах [13, р. 33].

До аналогічних дій вдалися й керівники виконавчої гілки влади. 3 липня 2003 р. Жак Ширак доручив уповноваженому з прав людини Бернару Стазі створити комісію, яка мала вивчити можливість заборони помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах. 11 грудня 2003 р. було оголошено результати піврічної роботи цієї групи. Члени Комісії зробили висновок, що у 2003 р., на відміну від 1989 р., право на хіджаб у навчальних закладах стало не питанням свободи совісті, а громадського порядку [16, р. 58]. Носити ісламську хустку дівчинку часто змушує оточення, а школа має залишатися для неї простором свободи та емансипації. Окрім того, у школярів ще не повністю сформовані світогляд та переконання, а тому носіння хіджабу може згубно вплинути і на дівчат інших релігій, нав'язати їм певні орієнтири. У вищих навчальних закладах, де навчаються вже дорослі, сформовані люди, хустки допускаються. Виходячи з цього, держава прагнула зберегти середню школу, як інструмент формування французьких громадян зі світським світоглядом, а не представників закритих релігійних спільнот.

На основі звіту Комісії Бернара Стазі й було розроблено Закон від 15 березня 2004 р. Цей нормативно-правовий акт забороняв усі помітні релігійні атрибути, а не тільки хіджаб, і лише в середніх, а не вищих навчальних закладах. Стаття 1 вищезазначеного документу забороняє у школах, коледжах та державних ліцеях носіння релігійних атрибутів та одягу, причому це положення не по-

ширюється на батьків. Дисциплінарній процедурі мав передувати діалог з учнем. Положення закону були не остаточними, оскільки передбачався їх перегляд через рік після вступу в дію, зважаючи на результати звітів, підготованих інспекторами шкіл [23]. Щоб роз'яснити положення цього важливого нормативно-правового акту освітянам, у навчальні заклади розсилалися брошури: "Республіканська ідея сьогодні", "Світськість у серці освіти" та "Республіканські цінності". З цими документами всі бажаючі могли ознайомитися і на сайті Міністерства освіти [13, р. 9-10]. На основі нового закону навчальні заклади мали доповнити свої статuti.

Ще в 2003 р. НСІ висловила занепокоєння тим, що елітні навчальні заклади залишаються практично недоступними для вихідців зі складних передмість, значну частину з яких становили мусульмани [9, р. 39-41]. У відповідь на це 17 січня 2005 р. у Парижі між представниками влади, зокрема міністром освіти Люком Шателем, міністром вищої освіти та досліджень Валері Пекресом, та вищими навчальними закладами (репрезентували президент правління Вищих шкіл П'єр Тапі і президент правління директорів французьких інженерних шкіл Поль Жакс) було підписано хартію "Рівність шансів у доступі до елітної освіти" [12]. Цей документ передбачав боротьбу зі стереотипом про безперспективність освіти для некорінних французів та гарантував їм гідне майбутнє. Наголос ставився на реорганізацію навчальних закладів складних передмість та надання стипендій уряду здібним учням. До 2010 р. частка стипендіатів у престижних вищих навчальних закладах мала становити не менше 30% [12]. Але впровадженню цієї хартії перешкодили заворушення у передмістях великих французьких міст у 2005 та 2007 роках.

Закономірно, що школа через дітей опосередковано впливала й на інтеграцію батьків-мусульман. Діти, які ставали франкомовними не лише під впливом оточуючого середовища, як розповів нам респондент Язід Дамані [2], а й завдяки навчанню у французьких школах, сприяли оволодінню мовою і законами Республіки батьками. 50% арабських сімей у Франції у 1995 р. в побутових умовах розмовляли французькою, а не арабською мовою [21, р. 81]. Дещо гіршою, як зауважує соціолог Дерія Фірат, була ситуація з турецькими сім'ями [18, р. 7-8]. Тому можна стверджувати, що освітня політика Франції де-факто стосувалася більшості мусульманської спільноти.

Ще одним важливим здобутком періоду президентства Жака Ширака було те, що французькій системі освіти вдалося подолати обмежений доступ до освіти дівчат, у тому числі й мусульманок. У 2005 р. опубліковано результати колоквиуму “Майбутнє дітей з неблагополучних сімей Франції”, проведеного 1 квітня 2004 р. у Парижі під егідою Ради з питань працевлаштування, доходів та соціального співжиття [19]. Серед іншого було визнано, що молоді французи магрибського походження удвічі частіше, ніж інші французи не отримують диплом про закінчення середньої школи (4/10 проти 2/10). Цікаво, що серед слабких учнів цієї категорії переважали хлопці, а не дівчата. 47% осіб чоловічої статі проваливалися на екзаменах і лише 27% жіночої. Тобто, рівень успішності мусульманок майже співпадав із середнім показником серед корінних французенок.

У 2003 р. соціолог Клод Даржан, досліджуючи шкільну успішність мусульманської молоді, навів результати, які показали нижчий рівень освіти мусульманського населення: початкова освіта – 16% (8% серед французів), професійна освіта – 38% (34%), “бакалаврат”¹ – 21% (20%), “бакалаврат+2” – 15% (20%), університетський диплом – 10% (18%) [25, р. 32]. 20% дівчат магрибського походження мали диплом про університетську освіту, що перевищувало показник навіть серед корінних французенок (19%) [20, р. 116]. Схожі результати дали у 2006 р. дослідження Роксана Сільбермана та Ірен Фурньє.

Аналіз освітньої політики Республіки щодо мусульманської спільноти буде неповним, якщо упустити реакцію французьких мусульман на урядові заходи. Основні мусульманські федерації Франції вважали перегляд шкільної програми з історії релігії у 2002 р. недостатнім. Відповідно, у 2003 р. було створено асоціацію Аль-Кінді (сателіт UOIF), яка займалася поширенням мусульманського шкільництва на території Франції. З її ініціативи у 2003 р. було створено лицей Аверроес у м. Лілль. У вересні 2006 р. у м. Лілль відкрито Інститут Авіценни. У серпні 2006 р. було оголошено про відкриття з наступного навчального року мусульманського лицею у передмісті Ліону. Навчання було платним, вартість річного курсу становила 1230 євро, виняток робили лише для зді-

¹ Французький рівень бакалавра не відповідає українському. У Франції диплом бакалавра отримують після закінчення повної середньої освіти, а не базової вищої.

бних дітей з бідних сімей. За кілька днів після оголошення набору на 150 місць претендувало 250 осіб [11]. Поява приватних мусульманських навчальних закладів на початку XXI ст. видається нам закономірною, оскільки в 1990-их рр. ісламська умма Франції ще очікувала, що держава відкриє факультет мусульманської теології у Страсбурзькому університеті, урівняє у правах іслам з чотирма визнаними культурами в Ельзасі та Мозелі і дозволить створення приватних середніх мусульманських навчальних закладів, аналогічних католицьким та іудейським. Але такі положення простежувалися лише в рекомендаціях Вищої Ради з питань Інтеграції та не мали реального втілення в життя, тому великі ісламські федерації перебрали ініціативу у свої руки. Однак, жоден із мусульманських навчальних закладів на території Франції не був визнаний державою, всі вони мали статус культурних асоціацій за Законом Про права асоціацій від 1901 р. Впродовж 2006–2007 рр. ісламські федерації заявляли про свою готовність вести переговори з французьким урядом щодо визнання державою мусульманських навчальних закладів приватними освітніми установами.

Впроваджуючи Закон від 15 березня 2004 р. в дію, уряд Жан-П'єра Раффарена мав бути готовим до труднощів, оскільки ще 8 листопада 1993 р. Сохейб Беншейх, один з керівників течії ліберального ісламу, на засіданні Сенату попереджав, що виключення зі школи за помітні релігійні атрибути може мати протилежні наслідки: дівчатка, яких позбавили права навчатися у державних закладах освіти, стануть маріонетками в руках радикальних мусульманських організацій, які не поділяють ні світських, ні демократичних, ні республіканських цінностей [17, р. 102-104]. Але від 1993 до 2004 рр у свідомості французьких мусульман відбулися певні зміни.

Результати впровадження Закону від 15 березня 2004 р. показали, що абсолютна більшість французьких мусульман підтримувала принципи світськості та рівності. У Марселі, Греноблі та Тулузі, де проживала значна кількість мусульман, у 2004–2005 н.р. не було зафіксовано жодного непорозуміння між ученицями та дирекцією шкіл через помітні релігійні атрибути. У Страсбурзі натомість виявилось найбільше прихильниць хіджабу – 208 осіб. Такий стан справ можна пояснити тим, що у передмісті Страсбурга – Ля Мене – діяла мечеть Ейюб Султан, підконтрольна турецькому фундаменталістському рухові Національна Думка (Milli Görüş, заснований у

1969 р. Несметіном Ербаканом), а також працювали проповідники Томас Мільцент та Мохамед Латреш, які виступали за хіджаб, як невід'ємний атрибут мусульманки. Другою причиною, очевидно, є те, що в Ельзасі та Мозелі дозволено викладання основ релігій, а мусульмани, які становили 8% населення не могли скористатися цим правом, бо іслам не входить у перелік визнаних культурів.

Саме у Страсбурзі трапився неприємний інцидент із Сене Доганс, яка навчалася у лиці Луї Пастера. Учениця тривалий час відмовлялася зняти хустку. Після того, як її ізолювали в окреме приміщення для навчання, вона одягла бандану, коли ж це не задовольнило дирекцію школи, молода особа поголила голову на лисо. Батьки дівчинки не були консервативними мусульманами і переконували її зняти хустку. Пропозицію перевестися на заочне навчання Сене також відкинула, і була виключена з навчального закладу [10]. Таких випадків у національному масштабі було порівняно небагато. У 2004-2005 н.р. 47 учениць було виключено з державних шкіл, 21 перевелася на заочне навчання, що є навіть менше, ніж у 1994-1995 рр., коли проводилася схожа кампанія [13, р. 35]. В районі Іль-де-Франсу, де проживала найбільша кількість мусульман, було лише 4 виключення дівчат-мусульманок.

Опоненти Закону від 15 березня 2004 р. апелювали до уряду, покликаючись на порушення основного завдання Національної освіти – навчати всіх дітей, незалежно від їх походження та віросповідання [10]. За їх словами, дівчат-мусульманок поставили поза законом, дозволивши їм навчатися, але окремо від інших, не маючи можливості спілкуватися з однолітками. Попри перебільшеність таких заяв, а часом і їх безпідставність, можемо стверджувати, що навіть опоненти французької системи інтеграції добре засвоїли її принципи, оскільки в дискусіях активно ними послуговувалися, що теж свідчить про успіхи інтеграційної політики.

Закон від 15 березня 2004 р. викликав численні протести, переважно за межами Франції. 20 серпня 2004 р. в Іраку терористи захопили в заручники двох французьких журналістів та їх водія, вимагаючи серед іншого скасування цього законодавчого акту [13, р. 11]. Мукул Саксена, студент-сикх юридичного відділення Есекського університету у Великобританії, опублікував велику статтю з аргументуванням невідповідності Закону про заборону помітних релігійних атрибутів міжнародним правовим нормам, які визнані Францією [24]. Французька Рада Ісламу (представницький орган французь-

ких мусульман, створений у 2003 р.) на чолі з Далілем Бубакером прилучилася до діалогу й підтримала Закон від 15 березня 2004 р. Натомість дуже впливова мусульманська організація UOIF засудила прийняття цього законодавчого акту та очолила тимчасове опозиційне об'єднання "Комітет 15 березня та свобод" [13, р. 16], яке протиставлялося "Школі для всіх і вся", куди увійшли синдикалісти, феміністки та представники світських асоціацій. Після захоплення в Іраку заручників, UOIF припинила акції протесту та відмінила "гарячу телефонну лінію" для дівчат, які хотіли, але не могли носити ісламські хустки у школах [5, с. 111]. Цим актом UOIF солідаризувалася зі всім французьким суспільством. Такі настрої в середовищі цього об'єднання, яке ЗМІ характеризували, як фундаменталістське та ісламістське, не були чимось несподіваним, оскільки впродовж 1995-2007 рр. в ісламських організаціях збільшувався відсоток молоді, яка пов'язувала своє майбутнє з Французькою Республікою, а не закритою спільнотою.

Отже, в освітній політиці Франції щодо мусульман у 1995-2007 рр. можна виокремити кілька напрямів: по-перше регламентація діяльності середніх навчальних закладів (заборона хіджабів 15 березня 2004 р., заборона призначення іспитів на дні найбільших мусульманських свят 18 травня 2004 р., можливість замовити у шкільних їдальнях страви без свинини 2000 р.), по-друге зміни у викладанні предметів, дотичних до релігії (модифікація програм з історії релігії 2002 р., створення Європейського інституту вивчення релігій у 2002-2006 рр.) та по-третє забезпечення рівних шансів у доступі до освіти. У цей період відбулося кілька важливих змін. Зокрема, покращився рівень освіти дівчат-мусульманок, що особливо помітно у вищій освіті. Це мало допомогти їм легше знайти місце праці та інтегруватися у французьке суспільство. Одночасні заборони на призначення іспитів на дні найбільших мусульманських свят та на носіння помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах показують, що держава боролася не з релігійними ідеями, а релігійністю, як надмірним зовнішнім проявом релігійних переконань та нав'язуванням іншим громадянам своїх поглядів. Недоречним, на нашу думку, було залучення до обговорення інтеграційних проблем Франції представників урядів мусульманських країн. Якщо порівняти цю дію із реакцією мусульман Франції на міжнародний резонанс, викликаний прийняттям Закону від 15 березня 2004 р., стає зрозуміло, що в той час, коли

влада шукала шляхів повноцінного входження мусульман у французьке суспільство, більшість мусульман вже ототожнювала себе з Францією.

Джерела та література:

1. Віллем Ж.-П. Європа та релігії: ставки XXI ст. / Жан-Поль Віллем; пер. з франц. Д. Карагєєв. – К.: Дух і Літера, 2006. – 336 с.

2. Записано 21 травня 2008 р. зі слів Язіда Дамані, 1988 р.н., мешканця м. Лілль Французької Республіки // Особистий архів автора.

3. Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці / Соломія Зінько. – Львів: Простір-М, 2005. – 278 с.

4. Лаухіна І. Світськість школи як предмет педагогічного дискурсу у сучасній Франції / І.С. Лаухіна // Порівняльно-педагогічні студії. – 2009. – №2. – С. 53-60.

5. Понкин И.В. Ислам во Франции / Игорь Владиславович Понкин. – М.: Издательство Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – 196 с.

6. Понкин И.В. Правовые основы светскости государства и образования / Игорь Владиславович Понкин. – М.: Про-Пресс, 2003. – 416 с.

7. Рубинский Ю. Франция: конфликт цивилизаций или кризисс моделей? / Ю.И. Рубинский // Современная Европа. – 2006. – №1. – С. 49-60.

8. Франция в поисках новых путей / Отв. ред. Ю.И. Рубинский. – М.: Весь Мир, 2007. – 624 с.

9. Arrêté du 6 mars 2006 portant création à l'Ecole pratique des hautes études de l'Institut européen en sciences des religions [En ligne]. – URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000269379&dateTexte.html>.

10. Bilan de la politique d'intégration 2002-2005: rapport au Premier ministre par Haut Conseil à l'Intégration. – Paris: La documentation Française, 2006. – 324 p.

11. Bronner L. Un projet de lycée musulman privé près de Lyon / Luc Bronner // Le Monde: Edition International. – 12 août 2006. – №3014. – P. 6.

12. Charte pour l'égalité des chances dans l'accès aux formations d'excellence [En ligne]. – URL: http://www.media.enseignementsup-recherche.gouv.fr/file/2010/19/9/Convention_CGE-CDEFI_136199.pdf

13. Cherifi H. Application de la loi du 15 mars 2004 sur le port des signes religieux ostensibles dans les établissements d'enseignement publics / Hanifa Cherifi. – Paris: Le Ministère de l'Education nationale, de l'enseignement supérieur et de la recherché, 2005. – 76 p.

14. Circulaire du 18 mai 2004, adressé aux rectrices et recteurs d'academies [En ligne]. – URL: <http://www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/0640001777/0000.pdf>.

15. Circulaire du CFCM de 5 juillet 2004 [En ligne]. – URL: [http:// www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/0640001777/0000.pdf](http://www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/0640001777/0000.pdf).

16. Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République: rapport au Président de la République. Remis le 11 decembre 2003 [En ligne]. – URL: <http://www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/034000725/0000.pdf>.

17. Cozlan M. L'Islam et la République: Des musulmans de France contre l'intégrisme / Martin Cozlan. – Paris: Belfond, 1994. – 188 p.

18. Firat D. Population issue de l'immigration de Turquie en France / D. Firat // Migrations études. – 2007. – №140 – P. 1-15.

19. Lainé F. L'insertion des jeunes issus de l'immigration: de l'école au métier / F. Lainé, M. Okba. – Marseille: CEREQ, 2005. – 43 p.

20. Les inégalités entre les femmes et les hommes: les facteurs de précarité: rapport à la ministre chargée de la Parité du 3 mars 2005. – Paris: La documentation Française, 2005. – 350 p.

21. Liens culturels et intégration: rapport au Premier ministre, juin 1995. – Paris: La documentation Française, 1995. – 163 p.

22. L'Islam dans la République. – Paris: La documentation Française, 2000. – 204 p.

23. Loi du 15 mars 2004 [En ligne]. – URL: [http:// www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/0640001777/0000.pdf](http://www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/0640001777/0000.pdf).

24. Saxena M. The French headscarf law and the right to manifest religious belief / Mukul Saxena [En ligne]. – URL: http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&content=mukul_saxena.

25. Tebbakh S. Muslims in the EU – Cities Report: France / Sonya Tebbakh. – Open society institute, 2007. – 100 p.

26. Tribalat M. Le nombre de musulmans en France: qu'en sait-on? / M. Tribalat // L'Islam en France / sous la direction de Y.-Ch. Zarka. – Paris: PUF, 2009. – P. 21-31.